

De kleine Olympus

Over enkele figuren uit de alledaagse mythologie

Onder redactie van
Eveline Doelman en John Helsloot

KNAW Press | Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

Amsterdam, 2008

ISBN 978-90-6984-562-3

© 2008, de auteurs

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt zonder nadrukkelijke voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Illustratie omslag: prentbriefkaart, Collectie Niggeman & Simon

Ontwerp omslag: Jos Hendrix, Groningen

Lay-out: Ineke Meijer

Uitgeverij Aksant, Postbus 2169, 1000 CD Amsterdam

www.aksant.nl

De ambivalente boodschap van de eerste ‘Zwarte Piet’ (1850)

John Helsloot

Zwarte Piet vertegenwoordigt een open zenuw in de Nederlandse samenleving. Al decennialang weerklinken er ieder jaar in november en december protesten tegen de aanwezigheid van de zwarte knecht van Sinterklaas, gevolgd door even nadrukkelijke verdedigingen van deze imaginaire figuur (Helsloot 2005). Illustratief daarvoor was de in 2004 via ingezonden brieven gevoerde discussie in de gratis krant *Metro*. Oko Drammeh, die meedeelde dat hij van West-Afrikaanse afkomst was, omschreef Sinterklaas als ‘een blanke man met honderden zwarte slaven’. Dat het feest ‘nog steeds’ op die manier gevierd werd, hing voor hem samen met ‘de zwarte bladzijde uit de Nederlandse geschiedenis, de slavenhandel’. Het was te voorspellen dat daarop andere brieven verschenen met als strekking: ‘Zwarte Piet slavernij? Kom op zeg!’ Zwarte Piet had ‘niets te maken met zwarte slaven of wat voor onzin dan ook’. Hij was immers zwart omdat hij door de schoorsteen kruipt. Volgens een ander waren de Pieten ‘Islamitische Moren’; dat deze ‘een katholieke bisschop hielpen’ moest worden beschouwd als ‘een voorbeeld van geslaagde integratie en daarom vieren we terecht het sinterklaasfeest nog’. En dan was het nog maar wachten op de mededeling dat de Pieten zwart zijn omdat Sinterklaas de opvolger is van de germaanse god Wodan, die begeleid werd door zwarte raven. ‘Als de oude germanen aan Wodan witte duiven hadden toegedacht als knechten, hadden wij nu waarschijnlijk witte Pieten gehad.’

Naar aanleiding van dit panorama van interpretaties stelde nog weer een andere briefschrijver vast dat een figuur als Zwarte Piet bestaat ‘in een zweem van verromantiseerde onduidelijkheid’ en dat ‘wie gelijk heeft dat waarschijnlijk zelf niet (weet), evenals zij die ongelijk hebben’. Hij besloot dan ook met de vraag: ‘Wat is de waarheid van Sint en Piet?’ (*Metro* 23 t/m 26-11-2004).

Hoe begrijpelijk ook, zo zou een etnoloog de vraag niet stellen. In de volkskundige benadering gaat het juist om de zo precies mogelijke contextualisering van

de betekenis van een imaginaire figuur als Zwarte Piet. Tegelijkertijd gaat deze betekenis – zo men wil zijn ‘waarheid’ – nooit geheel op in een specifieke context, omdat het culturele proces alsmaar doorgaat. Er doet zich immers, zoals Gottfried Korff benadrukt, een ‘ständige Neuanpassung’ voor ‘an sich wandlende soziale Kontexte’ (Korff 1997:25), die, in woorden van Werner Mezger (1993:169) kan leiden tot ‘Motivverschiebungen, Funktionsverlagerungen und Traditionsbrüche’. Daarom moet men steeds zoeken naar ‘ideologischen Zusammenhängen ebenso wie nach den distinktiven Gebrauchswisen’ (Korff 1997:25; vgl. Pickering 1986:72, 78, 83, 88, Nederveen Pieterse 1990:13, Blakely 1993:40). Dit proces van herinterpretatie is nooit afgesloten (Rooijackers 2000:181-182, 2001:47). Een figuur als Zwarte Piet is daardoor altijd ‘onscherp’ en ‘raadselachtig’. Dat is ook een gevolg van de ‘amnese’, het geheugenverlies, van hun ‘genese’ – een term die Korff overneemt van Bourdieu en Passeron. Naast de vraag naar betekenisverschuivingen is daarom het zoeken naar de ‘genetische Ort’ van symbolen belangrijk en zinvol. Niet in de zin van een ‘forcierte Ursprungssuche’, laat staan van de daarmee in het verleden en ook nu vaak gepaard gaande ‘Kontinuitätsbastelei’. Wel wanneer men de vraag naar de ‘oorsprong’ opvat als die naar ‘sozialen Entstehungs- und Verwendungszusammenhängen’, naar de velden van mogelijke contemporaine betekenissen waarin een symbool gesitueerd zou kunnen worden bij zijn eerste verschijnen (Korff 1997:24).

Over de Nederlandse traditie van Zwarte Piet schreef Mieke Bal (2004:116): ‘Who invented it, and for what purpose?’. Beide vragen zijn nog steeds niet afdoende beantwoord, al geldt dit minder voor de eerste en des te meer voor haar tweede vraag. Ook hier zal die laatste vraag niet ondubbelzinnig beantwoord kunnen

worden. Wel wil ik, voortbouwend op het werk van eerdere onderzoekers, enkele suggesties aanreiken die het probleem scherper kunnen omlijnen.

*'De Nieuwe Sint Nicolaas-Prent'.
Collectie Nico Boerma.*

1850: Sint Nikolaas en zijn knecht

De figuur nu bekend als ‘Zwarte Piet’ verschijnt ten tonele in 1850, in het prentenboekje *Sint Nikolaas en zijn knecht* van de Amsterdamse onderwijzer Jan Schenkman (Buijnsters en Buijnsters-Smets 2001:320-321). Toen werd Sinterklaas voor het eerst in woord en beeld vergezeld door een knecht (vgl. Schenkman 1850a:13), die bovendien ‘zwart is van kleur’ (Schenkman [1850]b:11). Hij draagt geen naam, ‘wat zijn ondergeschikte positie onderstreept’ (Booy 2003:26). Of hij slaaf is of vrij, is niet duidelijk (vgl. Oostindie en Maduro 1986:12); dat hij schoeisel draagt, pleit voor het laatste (De Gaay Fortman 1931:410; vgl. Siwipersad 1979:169). Over het waarom van deze toevoeging aan de voordien alleenstaande Sinterklaas heeft Schenkman zich – helaas! – niet uitgelaten. Evenmin staat vast of Schenkman zelf daarvoor verantwoordelijk was, de – anonieme – illustrator of mogelijk beiden, in onderlinge samenspraak. Voor zover bekend verschenen er geen besprekingen van het boekje.

Slechts een keer eerder kreeg Sinterklaas een (blanke) knecht naast zich, op de omstreeks 1800 door de Weduwe Jacobus van Egmont in Amsterdam (No. 88) gedrukte ‘Nieuwe Sint Nicolaas-Prent’. Het gaat hier duidelijk om een gelegenheidsproduct: een sinterklaasgedicht werd toegevoegd aan een bestaand en niets met Sinterklaas te maken hebbend boek (Boer-Dirks 1993:7, 10-11, Booy 2003:30).

Dat was, in spiegelbeeld, gebaseerd op de gravure ‘L’Epaule en Dedans’ uit het handboek van François Robichon la Guerinière, *Ecole de cavalerie, contenant la connoissance, l’instruction et la conservation du cheval* (...) (Parijs 1733).

Gezien het tijdsverschil van een halve eeuw valt niet uit te sluiten, maar is het toch weinig aannemelijk dat Schenkman daardoor op een idee gebracht werd (vgl. Boer-Dirks 1995:286). Is in diens prentenboekje ook sprake van zo’n toevalligheid of gaat het hier om een bewuste, eigen schepping?

De kunsthistorica Eugenie Boer heeft de hypothese opgeworpen dat het ook bij Schenk-

‘L’Epaule en Dedans’.
Antiquariaat Acanthus, Utrecht.

mans toevoeging van een zwarte knecht aan Sinterklaas om een ‘toevalstreffer’ gaat (Boer-Dirks 1993:13). Als ‘inspiratiebron’ daarvoor ziet zij de beeldtraditie in de schilderkunst van de zeventiende en achttiende eeuw om bij aanzienlijke personen, meestal als ‘louter versierend bijwerk’, een zwarte page te plaatsen (vgl. Blakely 1993:104-105, 113). Zij maakt deze veronderstelling bijzonder aannemelijk door te wijzen op de overeenkomst – de weergave van een aan de muur gehangen geweer met daaraan gehangen voorwerpen – tussen een portret door Michiel van Musscher uit 1687 en de achter zijn bureau zittende Sinterklaas in het boekje van Schenkman. In beide gevallen wordt tevens een zwarte dienaar afgebeeld. Die dubbele parallellie is voor Boer alleen maar te verklaren als de illustrator van Schenkman ‘met een schuin oog’ naar het schilderij van Van Musscher heeft gekeken (Boer-Dirks 1993:12, Boer 2003:297, vgl. Boer 1994, Boer-Dirks 1995; vgl. Koolhaas en De Vries 1992:130).

Het is zeer wel mogelijk dat de verschijning van de zwarte knecht van Sinterklaas in het licht van deze beeldtraditie gezien moet worden. Omdat de zwarte page al eind achttiende eeuw in de portretkunst verdwijnt, blijft de vraag waarom deze traditie juist in 1850 weer tot leven werd gewekt (vgl. Janssen 1993:43). De parallellie is misschien eerder in verband te brengen met het in het midden van de negentiende eeuw geliefde ‘historische genre’ in de schilderkunst (Heij 1990:202-203; vgl. Booy 2003:32). Toch bevredigt een beroep op alleen maar het

toeval niet echt. Moet niet dieper gezocht worden naar het hypothetische punt waar de lijnen van de beeldvorming over het sinterklaasfeest en voorstellingen over zwarte mannen elkaar kruisten – in de verbeelding van Jan Schenkman in het Amsterdam van omstreeks 1850?

Precies daarnaar heeft Frits Booy gevraagd in zijn boek *Op zoek naar Zwarte Piet*. Kan Schenkman in de Amsterdamse haven zwarte matrozen of bedienden hebben gezien? In Engeland althans was er een ‘friendly acceptance of Negroes in ports’ (Walvin 1979:198). Bracht de zeereis uit ‘Spanje’ zo’n zwarte matroos in beeld? Riep de herkomst van Sinterklaas uit Spanje een associatie op met ‘Moren’? Een verkenning in publieks- en jeugdtijdschriften uit de jaren 1840 leverde daarvoor vooralsnog geen aanwijzingen (vgl.

Michiel van Musscher, ‘Thomas Hees’, 1687.
Rijksmuseum Amsterdam.

Boer 1993:3). Of heeft Schenkman de figuur van een knecht overgenomen uit de Duitse folklore? Er zijn wel enkele publicaties waarin een knecht vermeld wordt, maar het is de vraag of Schenkman daarvan kennis heeft genomen. In het tijdschrift *Vriend der Kinderen* wordt in 1792 beschreven dat het in Duitse gebieden 'Christus' is die, met Kerstmis, rondgaat met geschenken voor de kinderen. Deze '[heeft] ook eene knegt by zich, Robbert genaamd, een kerel van eene zeer afschuwelijke gedaante; die een groten zak droeg, in welken hy alle stoute kinderen met zich nam' (Goettsch 1988:76). Westendorp vermeldt dat Sint-Nicolaas in Oostenrijk 'door eenen grampus (boozen vijand) als dienaar vergezeld (wordt), welke met een vreeselijk duivelsmasker, ketens en eene ellen-lange roede voorzien is' (1830:542). Meer binnen Schenkman's bereik lag een, twee cent kostende (De Vrankrijker 1962:64-65), Amsterdamse brochure, uit weliswaar 1851, waarin staat dat Sint-Nicolaas op sommige plaatsen in Oostenrijk wordt 'voorgesteld met een' knecht, die een lange roede draagt om allen te tuchtigen, die niet zingen (ter zijner eere)' (*Oorsprong en geschiedenis* 1851:31; Rosema 1988:8). Of bracht zwart huispersoneel in Amsterdam, zoals Rosema (1988:39) veronderstelt, hem op een idee? Er zijn echter nog andere mogelijke inspiratiebronnen.

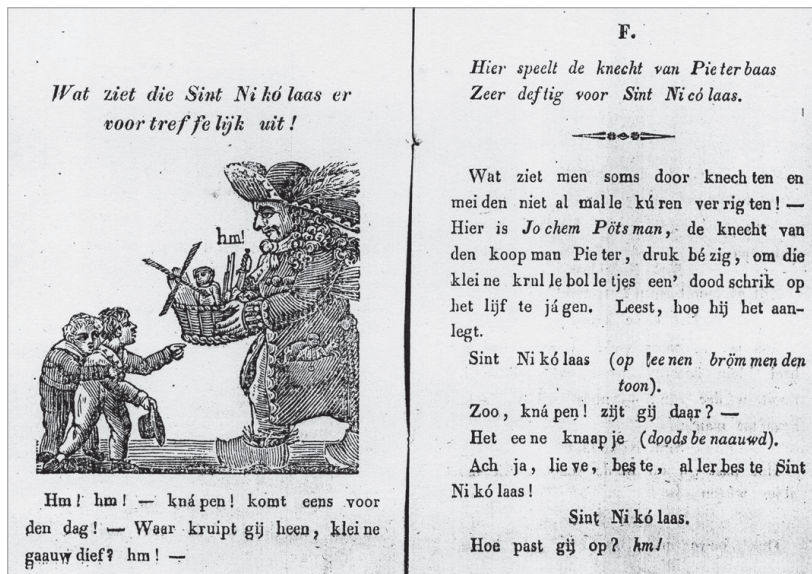

Jan Schenkman, Sint Nikolaas en zijn knecht.
Amsterdam [1850], 23.
Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Folklorisme

In de jaren 1840 stond het sinterklaasfeest onder maatschappelijke en culturele druk (Dekker 1982:134). Er werd zelfs gepleit om het feest af te schaffen. 'Het heele Sint Nikolaasfeest, zoo als 't gevierd en met alles wat er op verteld en door de kinderen gezongen wordt, is beuzelarij, is leugen en bedrog in de hand werken en bij 't kleine volkje aankweeken', schreef *De Nederlandsche Volksbode*, het tijdschrift van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1848 (146-148 [=147]). Ook de gebruikelijke bangmakerij kon niet anders dan nadelige psychologische gevolgen hebben voor kinderen.

Om dit tegen te gaan werd hun in kinderboeken duidelijk gemaakt dat Sinterklaas niet bestaat en dat hun angstgevoelens dus ongegrond zijn. Een voorbeeld

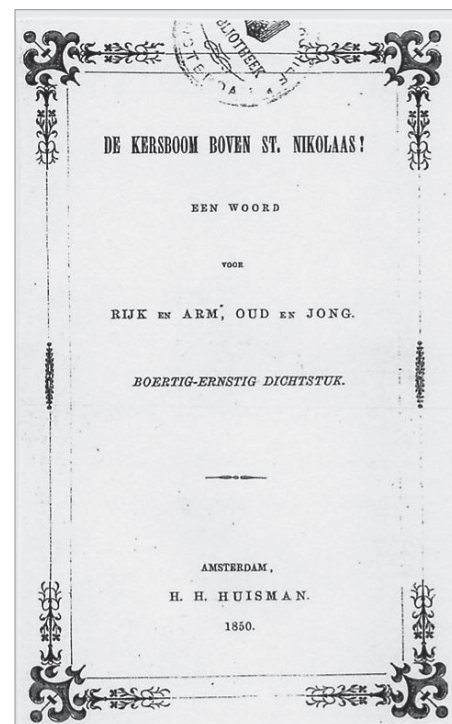

R.G. Rijkens, *De beminnelijke Gerrit. Groningen 1849*
[1822], 70-71. Stadsbibliotheek Haarlem.

zootjes 'een' doodschrik op het lijf te jagen'. De hierover ontstemde vader legt de kinderen uit dat 'Vader sterk tegen zulke malle kuren [is], omdat men u daar door bevreesd maakt' (Rijkens 1849:71, 78). In het bijzijn van de kinderen moet de knecht zijn vermomming afdoen, waarmee hun voorlichting compleet is.

Deze, uit de Verlichting voortkomende, bezwaren tegen het sinterklaasfeest hadden in Nederland al een traditie van enkele decennia (vgl. Rosema 1988:15-16, Boer 1994:130-131, Booy 1995:95, 97), maar kregen in de jaren 1840 een nieuwe actualiteit door de toenemende bekendheid met het Duitse Kerstfeest. Vergeleken met de 'edele gevoelens' die dat feest bij kinderen opwekte, bracht het sinterklaasfeest slechts plezier 'zonder hogere aanleiding en beteekenis, onvruchtbaar voor hart en gemoed' (geciteerd in Dekker 1982:132-133, 1991:45-46). *De kersboom boven St. Nikolaas!* was dan ook de titel van een in 1850 in Amsterdam verschenen pamflet (Booy 2003:34).

daarvan is het door de onderwijzer Rijkens geschreven boekje *De beminnelijke Gerrit* (1822; nog in 1849 herdrukt; vgl. Booy 1999:4). Een illustratie daarin, misschien van Duitse herkomst (vgl. de identieke beschrijving in Teenstra 1853:221), maar blijkbaar ook voor een Nederlands publiek herkenbaar geacht (vgl. Rosema 1988:29), laat zien hoe het bij zo'n sinterklaasbezoek toe kon gaan. Het is de knecht van een koopman die zich heeft verkleed om diens twee

De kersboom boven St. Nikolaas!
Stadsarchief Amsterdam.

Zonder gevolgen voor het sinterklaasfeest bleven dergelijke geluiden niet, althans in perceptie (vgl. De Graaf 1986:121). Voor 'ons Amsterdammers' gold rond 1850 'ils sont passés ces jours de fête' (Mensinga 1852:196-197 n.) en ook in Den Haag was het feest in deze tijd 'slechts een schaduw van het voorverledene' (Deel 1953:36).

Minnaars van het sinterklaasfeest en daarmee tegenstanders van dit nieuwe kerstfeest, zoals Jan Schenkman (Boer-Dirks 1995:284), werden hierdoor in de verdediging gedrongen. Zij bevonden zich in een gemoedstoestand of situatie, waarvoor volkskundigen het begrip 'folklorisme' hanteren. In de definitie van Roodenburg is dat

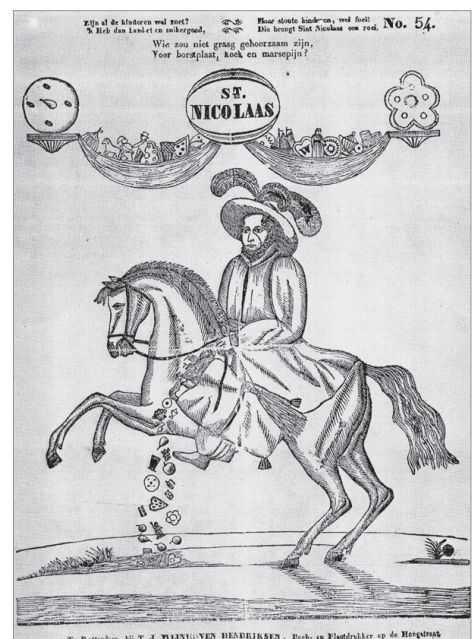
'het verschijnsel dat een cultuurelement dat op het punt staat te verdwijnen (of in ieder geval geacht wordt te verdwijnen) een revitalisering ondergaat, waarbij de meest aansprekende aspecten (die welke het best een representatieve of theatrale functie kunnen vervullen) worden uitvergroet of zonodig toegevoegd. Het bewuste cultuurelement wordt dus vanuit zijn aanvankelijke context in een nieuwe context ingebracht en in dat proces verkrijgt het nieuwe functies en betekenissen' (Roodenburg 2000:99; vgl. Rooijackers 2001:47-54).

Juist op het moment dat het sinterklaasfeest betekenisloosheid wordt verweten, moet men op zoek zijn gegaan naar nieuwe, aanvullende zingeving.

Naar nieuwe betekenisgeving: de figuur van Sinterklaas

Maar de eerste operatie bestond in het ombuigen van bestaande betekenissen. Zoals eerdere onderzoekers al hebben gesteld (Janssen 1993:37, Van Leer 1995:66-68, 104, 109, De Jager 2001:216, Booy 2003:24, 33), zullen ook degenen die vast wilden houden aan Sinterklaas gemeend hebben dat het 'beschaven' van deze figuur een manier was om aan de eerder genoemde bezwaren tegemoet te komen. Al in de jaren 1830 werd daarop door Van Hengel (1831:26) gehoopt: 'wie durft den tijd bepalen, waarin dit geheel veranderen zal?' Het ruwe en griezellige moest teruggedrongen worden ten gunste van het rustige en vormelijke dat beter zou kunnen aansluiten bij burgerlijke ideeën (vgl. Korff 1995:84).

Illustratief daarvoor is een prent van Wijnhoven Hendriksen uit het tweede kwart van de negentiende eeuw, waarop de boerse Sinterklaas uit *De beminnelijke*

'St. Nicolaas'. Prent van Wijnhoven
Hendriksen, Rotterdam.
Uit: Uhl 1966, ill. 39.

Gerrit getransformeerd is tot een heer te paard, maar met dezelfde bepluimde hoed – al kan het hier om een Duits voorbeeld gaan (mededeling Nico Boerma). De uitbeelding van de figuren uit de alledaagse mythologie lag in deze tijd, niet alleen in Nederland maar bijvoorbeeld ook in Duitsland allerminst vast, er was ruimte voor creatieve nieuwvormingen (vgl. Eberspächer 2002). De voorstanders van Sinterklaas knoopten echter liever aan bij zijn, al langer eveneens op prenten verbeelde, gedaante als bisschop.

Met zijn prentenboekje over een aldus voorgestelde en zich eerbiedwaardig gedragende Sinterklaas zette Schenkman op dit pad een belangrijke stap (Rosema 1988:35-36; Boer-Dirks 1993, 1995). Maar hij was niet de eerste. Staring had hem al beschreven als de ‘goede Sinter-klaas’, die zich ‘zoo deftig’ (1827:24) bewoog. In het in 1849 verschenen boekje *Sint Nikolaas-vertellingen voor de jeugd* (Nijkeuter 2001:85; *Alphabetische naamlijst* 1858:583) van de predikant-schrijver C. van Schaick is hij eveneens een ‘waardigen grijsaard’, die ‘(h)eel deftig, maar uiterst langzaam’ op bezoek komt (Van Schaick 1849:66, 64, vgl. 30, 38). Zo nam men afstand van het bezoek van een Sinterklaas aan ‘een Amsterdamsche familie’, zoals in 1849 beschreven door De Génestet:

‘Al grommlend in den baard, die afstroomt van zijn kin;
Een masker voor ’t gelaat – afschuwelijk van kleuren,
En wel geschikt den moed der kleinen... op te beuren.’
(geciteerd Verwijs 1865:9; vgl. Janssen 1993:38, Booy 2007).

Jongemannen met zwartgemaakte gezichten tijdens het sinterklaasritueel

Het uitbeelden van zo’n sinterklaasbezoek was, zoals in *De beminnelijke Gerrit*, veelal een zaak van het huispersoneel. Maar daarnaast waren het ook wel in de steden, maar toch vooral op het platteland, ‘opgeschoten jongens’ die ‘vervaarlijk toegemaakt, met kettingen enz. dien [sinterklaas]avond langs den weg [lopen]’ (Van Hamelsveld 1791:196), of ‘losbandige personen’, ‘zeer mislijk somtijds afschuwelijk uitgedoscht’ (Goettsch 1988:74, Rooijakkers 1994:453, bronnen uit resp. 1797 en 1799 citerend). Ze gingen de huizen binnen om vooral de kinderen bang te maken. Ze droegen vreemde kleding zoals witte lakens, omgekeerde jassen of maskers (vgl. Janssen 1993:37,39, Helsloot 2001:112-116). Soms maakten ze hun gezicht zwart: het waren, in Wognum circa 1850, ‘boerenknechten met roetzwarte gezichten en rammelende kettingen’ (Zwaagdijk 1951:262; vgl. Helsloot 2005/6:140-141). Volgens Ter Gouw gingen ook in Amsterdam – al geeft hij geen precieze tijdsbepaling – ‘de “Zwarte Klazen”, onder groot rumoer, en met schoor-

steenkettingen een afgrijselijke muziek op de straatkeijen makende, de buurten rond' (1871:256, vgl. 262). Het ligt voor de hand dat wie het sinterklaasfeest een respectabeler aanzien wilde geven, ook deze zwarte figuren daarin zou betrekken. Welke betekenis hadden die en tot welke nieuwe betekenisgeving zouden zij aanleiding kunnen geven?

De rituele context waarin dergelijke 'klazen' optraden suggereert niet meer dan hun streven naar onherkenbaarheid. Je gezicht zwart maken is te beschouwen als 'de gemakkelijkste en goedkoopste vorm van maskerade (Janssen 1993:39). Dat neemt niet weg dat de kleur zwart ook andere betekenisinhouden kan hebben opgeroepen. Nederveen Pieterse veronderstelt dat deze 'associatie tussen de kleur zwart en zwarte Afrikanen, en tussen de Zwarte Piet en zwarte Afrikanen (...) mogelijk pas sinds de 19de eeuw' gemaakt werd (1998:31). Ondanks de verzekering van Cockrell (1997:53) dat 'in the culture of common people, masking in blackface was making a statement more about what you were not than about race', is het opmerkelijk dat Ter Gouw (1871:262) stelde dat de 'Zwarte Klaas' natuurlijk 'geen moriaan' was. Alleen al uit deze ontkenning blijkt dat, in deze sinterklaascontext, de gedachte aan een echte zwarte niet ver was (vgl. Pickering 1986:79, Blakely 1993:63). Dat kan ook bij Schenkman het geval zijn geweest. De wijd verspreide, van de antislavernijbeweging afkomstige voorstelling van een knielende zwarte met kettingen aan handen en voeten (Paasman 1984:122, Kolfin 1997:121 en afb. 118) kan daarbij een bemiddelende rol hebben gespeeld.

Naar nieuwe betekenisgeving: 'de Zwarte man'

Nederveen Pieterse heeft naar voren gebracht dat de jongemannen met zwartgemaakt gezicht in eerdere perioden 'de *Zwarte Man* na(deden)' (1998:31, vgl. Janssen 1993:43). Inderdaad wordt Sinterklaas soms in een adem genoemd met deze kinderschrik (Van Hamelsveld 1791:195-196; vgl. Booy 2003:18). Midden negentiende eeuw kwamen de visies van de Verlichting en de Romantiek met elkaar in botsing bij de betekenisgeving aan deze imaginaire figuren (Eberspächer 2002:136-137, 207-208, 249). 'Onze kleine morsbroekjes zijn anticipaties op volwassen mensen', schreef Nicolaas Beets in 1837 afkeurend in *De Gids*. 'Zij weten, dat St. Nicolaas niet door den schoorsteen komt, dat "wie aan den zwarten man gelooft, van zijn verstand beroofd is!"' (Daalder 1976:78; vgl. Boer 1994:133) – daarmee de strekking van het citaat uit Van Alphen (Van den Berg 1989:17, Dekker 1995:132) omkerend. Toch wilde De Génestet, in een lezing in 1857, niet 'dat de kinderen wel aan den zwarten Man geloofden'. Niettemin was het zaak

‘om te weten, in hoeverre en op wat wijze men in de poëzy der kinderwaereld het wonderlijke, het fastastische, het sprookjens-element, op moet nemen en gebruiken, zonder nogtans bygeloof of angst te kweeken’ (De Génestet 1865:27-28).

Hij pleitte voor behoud van de vorm, maar met een voor kinderen aangepaste, zinvolle betekenisinhoud. Het ligt dan niet voor de hand dat die gezocht werd in een vereenzelving van de ‘zwarte man’ met de duivel (vgl. Nederveen Pieterse 1998:31, Janssen 1993:43), voor wie dat een van de benamingen was (Niermeyer 1840:46). Opmerkelijk is dat zich, vrijwel tegelijkertijd als bij Sinterklaas, inderdaad eenzelfde beschavende, betekenisombuigende operatie voordeed ten aanzien van

De Moeder de Gans der negentiende eeuw.
Vertellingen voor de welopgevoede jeugd.
Amsterdam ca. 1850, tegenover 10.
Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.

deze figuur van ‘De Zwarte Man’. Het circa 1850 uitgegeven boekje *De Moeder de Gans der negentiende eeuw. Vertellingen voor de welopgevoede jeugd* bevat een verhaal met precies deze titel (Blakely 1993:199). In het ‘Voorberigt’ laat de compiler of auteur, die zich ‘Een kindervriend’ noemt, zich duidelijk uit over zijn bedoelingen. Hij neemt, in de geest van de Verlichting, afstand van de eerdere *Moeder de Gans*, omdat ‘soortgelijke tot het gebied der onmogelijkheid behorende sprookjes, niet anders dan van nadeeligen invloed zijn kunnen op de denkwijze der kleinen, en althans geenszins instemmen met de tegenwoordige wijze van opvoeding en de verlichte eeuw, waarin wij leven.’

In het verhaal komt een molenaar thuis in gezelschap van ‘eenen langen man, wiens gelaat en handen pikzwart waren’, een bediende van een generaal die hij verdwaald en verkleumd op de hei was tegengekomen, en vraagt zijn vrouw deze een maaltijd voor te zetten. Zijn kinderen evenwel, onder wie

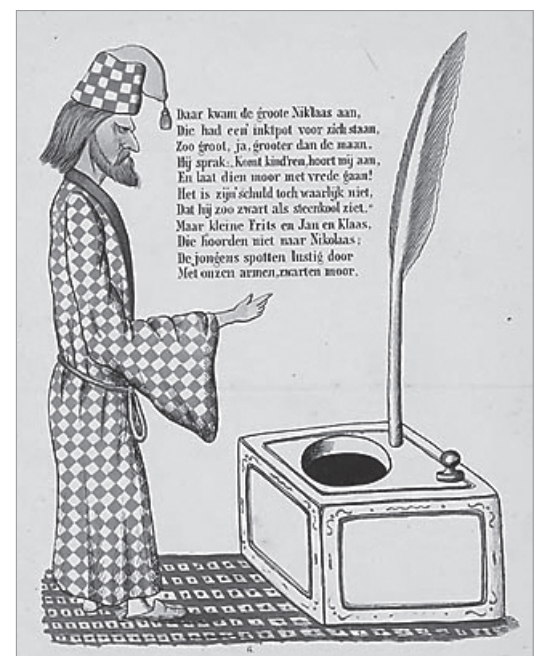
het zoontje Karel, hadden ‘zich allen in eenen donkeren hoek der kamer teruggetrokken, en met angstige blikken zagen zij naar den zwarten man’. De molenaar moet daar hartelijk om lachen: ‘deze man zal u geen kwaad doen al is zijn kleur zwart’. De volgende dag bedankt de Moor voor de gastvrijheid door ‘aan elk der kinderen, die nu minder schuw waren dan des avonds, eenen grooten en schoonen oranje-appel’ te geven. “De zwarte man,” zeide Karel tegen zijne zusjes, “schijnt toch zoo boos en wreed niet te zijn, als hij er zwart en verschrikkelijk uitziet!” De oranje-appel had de kinderen eenigszins met zijne kleur verzoend.’ Als later rondtrekkende soldaten de molen willen plunderen, weet de Moor de molenaar en zijn gezin te beschermen; een beloning daarvoor weigert hij.

'Zwart was zijn gelaat,' sprak thans de Molenaar tot Karel die den man aanstaarde, voor wien hij eenmaal te onregte zoo zeer gevreesd had. 'Zwart was zijn gelaat; maar deze Moor draagt een hart in zijne borst, edeler en grootmoediger, dan menige blanke; vergeet dus nimmer, lieve Karel! deze gebeurtenis, en laat dezelve u steeds indachtig doen zijn, dat men nimmer den mensch naar zijne kleur of het uiterlijk aanzien beoordeelen moet: want onder een ons terugstotend toeschijnend uiterlijk, is dikwijls een braaf en edel hart verborgen' (*De Moeder de Gans* ca. 1850:iv, 10-12, 18).

'De zwarte man' van de 'alledaagse mythologie' wordt hier in de werkelijkheid geplaatst als een echte zwarte. Tegelijkertijd wordt de kinderen voorgehouden dat deze niet griezelig is, maar juist positief benaderd moet worden. Dit te meer gezien zijn gedrag als beschermer, of redder van kinderen, zoals in het verhaaltje 'De jonge Neger' van Christoph von Schmid (1850; vgl. Anon. 1845:93-94, Scheffelaar Klots-Roorda van Eysinga [1851]:41). Uit dankbaarheid vrijgekocht als slaaf wordt deze vervolgens 'de trouwste dienaar zijns meesters'. Daarbij moet aangetekend worden dat het woord 'al' of 'maar' hier een sleutelrol speelt. In de beeldvorming over zwarten heeft het een lange geschiedenis (Waaldijk 1959:65-66, Paasman 1987:93, Nederveen Pieterse 1990:61-62, Kolfin 1997:117), maar was in de eerste helft van de negentiende eeuw nog steeds actueel. Als bijvoorbeeld het jongetje Hendrik in een kinderboek een 'moor' ziet en bang voor hem is, wijst zijn vader hem terecht: 'ofschoon de kleur van zijn vel van de onze onderscheiden en zwart is, draagt hij misschien eene blankere ziel in zijn binnenste, dan menig een onzer blanke medemenschen' (*Hendrik Groothuis* 1825:3). Ook in het schoolboek *De Friesche Robinson Crusoe* zegt de oude zwarte Zabi: 'Al heb ik eene zwarte huid,' (...) 'zoo is mijn hart toch oprecht en goed' (1846:26-27).

Dat de 'Moor' in het verhaal 'De Zwarte Man' nu juist een 'appeltje van oranje' aan de kinderen geeft, is opmerkelijk en brengt hem in associatief verband met Sinterklaas. Daar is nog een ander, meer expliciet voorbeeld van te geven. In 1848 verschijnt de Nederlandse vertaling van Hoffmans *Struwwelpeter* door W.P. Razoux (vgl. Gielen 2002-2003). Daarin treedt een Sinterklaasfiguur op die drie jongens bestraft omdat zij een zwart jongetje, een 'moriaan', uitlachen en bespotten om zijn zwarte huid.

Dit was in Duitse, en vervolgens in het Nederlands vertaalde, kinderboeken een bekend thema. Een zendeling in Afrika hoorde eens 'achter zich een

W.P. Razoux, Een aardig prentenboek met leerzame vertellingen. *Schiedam* [1848], 6. Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

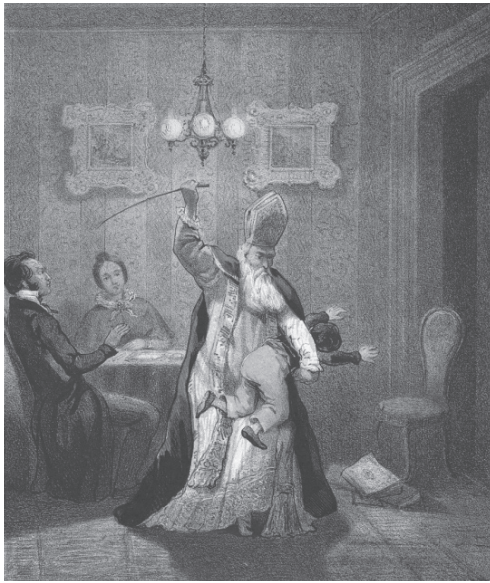
groot geruisch, en omziende zag hij eene menigte kinderen achter zich aankomen. Eerst dacht hij dat zij hem wilden bespotten of aangapen, zoo als vele kinderen in Europa de gewoonte hebben te doen, wanneer een vreemdeling van eene andere kleur langs de straat gaat' (Möhrle 1840:12). Een 'arme neger', een vroegere 'arme slaaf', verlangt in een ander kinderboek naar zijn vaderland, 'Waar mij niemand meer zal honen, Om mijn spraak of zwart gelaat' (Scheffelaar Klots-Roorda van Eysinga [1851]:38). Over het zwarte jongetje zegt de Sinterklaas van de *Struwwelpeter*: 'Het is zijn schuld toch waarlijk niet, Dat hij zoo zwart als steenkool ziet' (vgl. Hooglied 1,6).

Al valt op deze zin en het verhaal als geheel veel af te dingen (Könneker 1977:114, Nederveen Pieterse 1990:164, 1998:34, Blakely 1993:195, Martin 1998:153, 156, Ammerlaan 2004:89, 111), Sinterklaas neemt het door zijn bestraffing van de spotters onmiskenbaar voor de zwarte op (vgl. Booy 2003:18, Carcenac-Lecomte 2001:126). Dit gedicht is uiteraard niet onopgemerkt gebleven. Van den Berg (1989:12) ziet in Hoffmans Moriaan zelfs 'een incunabel van Zwarte Piet'. Het is inderdaad zeer aannemelijk dat een prentenboekenschrijver als Jan Schenkman deze *Struwwelpeter* onder ogen heeft gehad en dat dit beeld in zijn geheugen is blijven hangen. Omstreeks 1850 ligt er een rechte lijn tussen 'de zwarte man' en een nagestreefd positief beeld van echte zwarten, in het geval van de *Struwwelpeter* zelfs in direct verband met Sint-Nicolaas.

Slavernij

'Indien wij Nederland en zijne koloniën als één geheel beschouwen, dan zijn wij bewoners van een land, in hetwelk de slavernij met al hare gruwelen openbaar en ongestraft bestaat. (...) Men kan ons met regt een slavenhoudend volk noemen' (De Liefde 1852:269). In de jaren 1840 kreeg de antislavernijbeweging een nieuw elan. Er verschenen verschillende boeken en brochures over de slavernij, verenigingen van liberale en confessionele signatuur zetten zich in voor de afschaffing daarvan (Gomes 2003, Janse 2007:51-91) en in de Tweede Kamer werd er met enige regelmaat over gedebatteerd, ook in 1849 en 1850 (Jansz 2003:51). Het gangbare beeld is echter dat de gewone bevolking in Nederland nauwelijks geïnteresseerd was in dit vraagstuk.

In hoeverre dat ook bij Jan Schenkman het geval was, is niet bekend: hij heeft zich over de slavernij niet expliciet uitgelaten. Schenkman was onderwijzer in de Jordaan (Buijnsters en Buijnsters-Smets 2001:260). Opmerkelijk is dat onder de orthodox-protestantse bevolking van de Jordaan de strijd tegen de slavernij erg leefde en daar, met name in de jaren 1853-1857, 'wellicht zelfs als "volkszaak" (kan) worden aangemerkt'

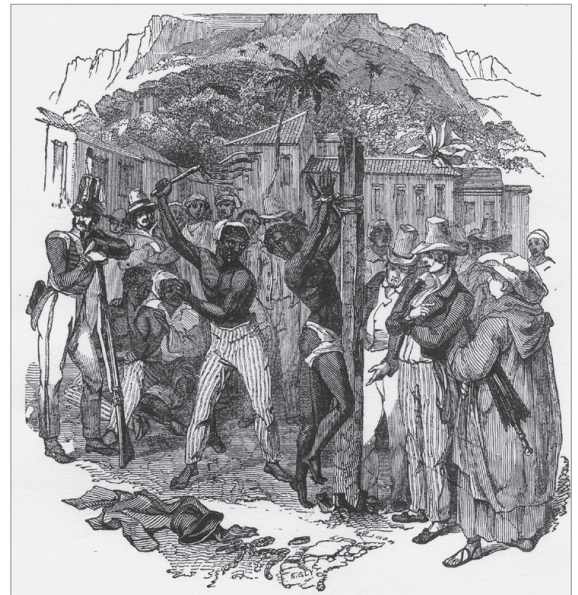

C. van Schaick, Sint Nikolaas-vertellingen voor de jeugd. Schiedam 1849, naast 56. Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

Het is gezien Schenkman's belangstelling aannemelijk dat hij Van Schaick's *Sint Nikolaas-vertellingen* heeft gezien. Daarin zou hij aanstoot genomen kunnen hebben aan de illustratie waarop Sinterklaas met een 'een fiksche garde' een kind, dat ontevreden was omdat hij de gewenste 'karewats' voor zijn paardje niet gekregen had (1849:56), ongenadig voor zijn broek geeft. Zo'n Sinterklaas stond voor hem mogelijk nog te dicht bij de oude, griezelige voorstellingen van de Sinterklaasfiguur; daarvan wilde hij juist meer afstand nemen. Deze 'garde' lijkt sterk op een zweep; in de hand van Sinterklaas wordt die elders niet aangetroffen.

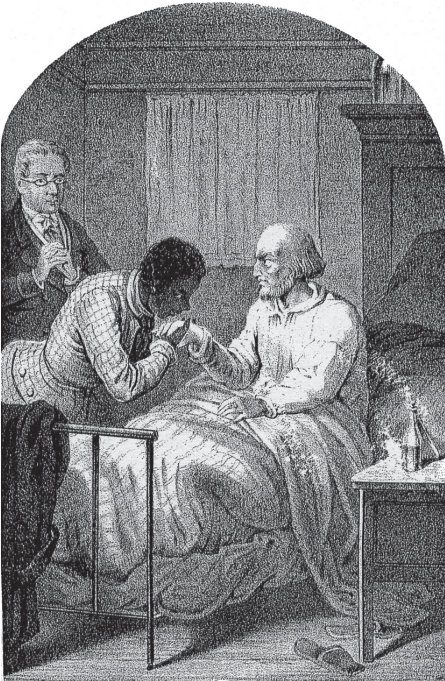
Wel was het het instrument bij uitstek om slaven te straffen en dat was goed bekend. In de Kamer hekelde minister Baud in 1845 bijvoorbeeld het gebruik dat Surinaamse slaveneigenaren daarvan maakten (Kuitenbrouwer 1989:221, Jansz 2003:49). Over deze zweepslagen werd ook geschreven in kinderboeken (*Eduard en Tony* (ca. 1830:15-16); *De Friesche Robinson Crusoe* (1846:33) en er waren afbeeldingen van in omloop,

(Janse 2007:126). De voedingsbodem daarvoor was mogelijk al eerder gelegd. In de winter van 1850-1851 hield de orthodoxe voorganger Jan de Liefde een reeks 'voorlezingen voor het volk'. In drie daarvan – maar mogelijk pas voorjaar 1851 gehouden – keerde hij zich nadrukkelijk tegen de slavernij (De Liefde 1852:211-302). Schenkman wist van het bestaan van De Liefde (Schenkman z.j.:125) en het is niet ondenkbaar dat hij met hem contact heeft gehad of in ieder geval zijn werk kende. Ook De Liefde was schrijver van kinderlectuur, leefde op dat moment van zijn pen en geldt, net als Schenkman, als 'humoristisch' (Buijnsters en Buijnsters-Smets 2001:260-261, Rietveld-van Wingerden 1997:199, 1984:105).

Claudius, Op reis. Nederlandsch prentenboek voor jongens en meisjes. 's-Gravenhage 1850, 84. Stadsbibliotheek Haarlem.

bijvoorbeeld in het *Nederlandsch Magazijn* (1845:144), in 1850 opnieuw afgedrukt in Claudius' prentenboek voor kinderen *Op reis* (1850:84). Het vertoont uiterlijk gezien enige overeenkomst met het plaatje in Van Schaick. Schenkman kan opnieuw gedacht hebben: zo ga je niet met zwarten om – en dat hebben laten samenvloeien met zijn herijking van de figuur van Sinterklaas.

Timotheus 2 (1850) 149.
Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.

Er is misschien nog een andere afbeelding die Schenkman meer direct geïnspireerd heeft. In de jaren 1830-1840 ontstaat in Amerika in het variété een nieuw genre, dat van de 'black minstrels': witten die zich als zwarten uitmonsterden en een muzikaal programma brachten (Toll 1974, Cockrell 1993). Al in diezelfde tijd doen zij, met veel succes, Engeland aan (Pickering 1986:74-75, Blair 1996:5-6). Dat zij ook in Nederland te zien waren (al is niet duidelijk wanneer), blijkt uit een fictieve dialoog over de kermis in Schenkman's posthume publicatie *Humoristische voorlezingen in proza en poëzy* (1863:210-211; vgl. Schenkman z.j.:134). Een van de sprekers zegt over hen: 't Waren zwart gemaakte kerels, 't Was bedrog en schelmerij!'. Daarop zegt zijn tegenspreker:

'Dat een blank gelaat zich zwart maakt,
Staat mijns inziens ieder vrij.
Hoeveel hooggeplaatste lieden,
In de Kerk en in den Staat,
Toonen, bij hun zwarte zielen,
Omgekeerd, een blank gelaat.'

De laatste twee zinnen zijn interessant omdat ze vrijwel overeenkomen met de titel van een verhaal dat in 1850 verscheen in het orthodox-christelijke, door Jan de Liefde uitgegeven jeugdtijdschrift *Timotheus*: 'De zwarte ziel en de blanke huid'. Dit kan toevallig zijn – het spelen met dit contrast was een vaker voorkomend thema, maar er ook op duiden dat Schenkman dit verhaal gelezen heeft en dat de titel in zijn hoofd is blijven hangen. Een van de hoofdpersonen in het verhaal is een oude man, naar later blijkt een vroegere slavenhouder. De beschrijving van zijn uiterlijk is veelzeggend en roept een beeld van Sinterklaas op:

'Zijn voorkomen was edel en deftig; zijn lange witte haren hingen tot op de schouders; het schitterend oog had eene uitdrukking van oprechtheid, die het hart trof, en zijne bewegingen waren kenmerkt door eene buitengewone waardigheid' ('De zwarte ziel' 1850:101).

Bovendien blijkt deze persoon een 'knecht' te hebben, en wel 'een' neger'. De laatste scène in het verhaal toont de oude planter op zijn ziekbed, zich verzoenend met de zoon, Neno, van zijn vroegere slaaf. Hij is de, inmiddels dankzij zijn spaargeld vrije, knecht. Daarmee eindigt een verhaal binnen het verhaal, dat zich op het eerste niveau afspeelt op een vergadering van tegenstanders van de slavernij. 'Op plegtigen toon' zegt de oude man daar:

'Christenen! wat hebt gij tot nog toe voor uwe arme zwarte broeders gedaan? Er zijn nog meer Neno's onder de zweep der planters. (...) denkt aan de smarten van uwen medemensch en zoolang er een volk is, wiens hand niet rein is van het bloed der negers, dat de kreet der andere volken zij: *geen slavernij meer!*' ('De zwarte ziel' 1850:148).

Werd Schenkman door deze combinatie van de Sinterklaasachtige, 'deftige' ex-slavenhouder en zijn knecht geïnspireerd tot zijn schepping van een eveneens zwarte knecht naast Sinterklaas? Stond hij daarbij misschien zelfs achter het abolitionistische gedachtengoed uit het verhaal in *Timotheus*? Zijn 'Sint-Niklaas' wilde zich immers niet 'onttrekken', zoals hij eerder schreef in ander verband (Schenkman 1850a:20). Zo zou het sinterklaasfeest een gewenste extra betekenisdimensie kunnen krijgen.

Die kan bovendien samen zijn gevloeid met de eerder genoemde betekenisombuiging van de 'zwarte man', zowel als imaginaire kinderschrik als echte zwarte. 'De donkere huidskleur' van de knecht van Sinterklaas 'wordt niet uitgebuit als bangmakend element', stelt Boer (1993:11, vgl. 1995:286, De Jager 2001:217-218) terecht.

Contemporaine ambivalenties

Mocht deze interpretatie hout snijden, dan moet die echter onmiddellijk gekwalificeerd worden. Want er bestaat bij Schenkman geen twijfel over dat de zwarte jongeman in zijn prentenboek een 'knecht' is van Sinterklaas, evenals in het verhaal in *Timotheus*. Schenkman heeft daarmee mogelijk, bewust of onbewust, aangeknoopt bij het thema van de 'goede meester' van slaven (vgl. Paasman 1984:141-154). In de houding van Neno komt dat duidelijk tot uitdrukking. Hij

'nam eene hand van den grijsaard en bragt die naar zijne lippen, met eene uitdrukking van eerbied en liefde, en gedrongen door dat gevoel, hetwelk den negerslaaf, welke eenmaal zijnen meester lief had, nimmer verlaat' ('De zwarte ziel' 1850:143; vgl. Van Deursen 1975:212, Kolfin 1997:79-80).

Zo'n scène ging uit van het veronderstelde kinderlijke en hulpbehoevende karakter van zwarten (Ammerlaan 2005:43, 45-46). Voor Michiel van Kempen is 'de paradox' in het verhaal van Neno en zijn meester dat dit weliswaar 'een pleidooi tegen het systeem van de slavernij geeft, maar in wezen van geen ander wereldbeeld of andere ideologie uitgaat dan die van de slavenhouders zelf' (2002:69, vgl. 68). Een dienende rol werd voor zwarten het meest passend geacht (Ammerlaan 2004:63-64, 83, 114, 151-153, 2005:49).

Daar komt bij dat een pleidooi voor afschaffing van de slavernij bij dezelfde persoon gepaard kon gaan met een negatieve – maar mogelijk niet onwelwillend bedoelde (Van Kempen 1999:117-118) – visie op zwarten (vgl. Toll 1974:30, Blakely 1993:172, 201, Oostindie 1998:49, 51, Ammerlaan 2004:67). Jan de Liefde schreef bijvoorbeeld: 'Ik geloof gaarne dat de neger, zolang hij buiten het hartvernieuwend beginsel des christendoms leeft, een lui, vadzig wezen is, dat volstrekt geene lust tot werken heeft' (1852:295; vgl. Rietveld-van Wingerden 1984:89-91). Daarom moest hun vrijmaking geleidelijk en onder goede, door het christendom gestuurde, begeleiding gebeuren (De Liefde 1852:288, 293; vgl. Van Deursen 1975:211, Van Kempen 2002:76, Janse 2007:98). Een bekeerde zwarte bediende werd daarentegen voorgesteld als 'gezeggelijk, oplettend, voorkomend, bescheiden en ten stipste eerlijk en getrouw' (Elise [1850]:27; vgl. Gomes 2003:19, Ammerlaan 2004:78-79, 2005:46). Schenkman kán zo'n ambivalente visie gedeeld hebben, door de zwarte knecht onder toezicht van Sinterklaas – onmiskenbaar een christelijk personage – te stellen.

Toch moet ook met het omgekeerde rekening worden gehouden. Want de zeer christelijke toonzetting van het verhaal in *Timotheus* staat ver af van de vrolijke denkwereld van Schenkman (Buijnsters en Buijnsters-Smets 2001:260-275). Het is onwaarschijnlijk dat hij een orthodox christen was. Gezien zijn grote spotlust is het daarom denkbaar dat zijn eigen zwarte knecht een satirisch commentaar was op het verhaal in *De Liefdes* tijdschrift en het orthodoxe pleidooi voor afschaffing van de slavernij. Zijn weerzin tegen het opkomende kerstfeest kan die nog hebben gevoed. Daar staat weer tegenover dat ook zijn Sinterklaas kinderen 'Godsvrucht en deugd' wilde leren (Schenkman [1850]b:21). Misschien moet daarom zelfs Schenkman niet uitsluitend geplaatst worden 'in een hoek van vrijblijvende humor', zoals Frank Martinus Arion ([1999]:21-22) stelde met betrekking tot de '(opzettelijke?) onwetendheid' over Nicolaas Beets' afwijzing van de slavernij – die bij Beets echter wel expliciet gedocumenteerd is.

Conclusie

Over het waarom, of de 'waarheid', van 'Zwarte Piet' bij zijn eerste optreden konden hier alleen veronderstellingen worden geuit en 'circumstantial evidence' aangeboden. Voortgaand onderzoek in kranten (zie echter de twijfels van Waaldijk 1959:213-214, 216) en kinderboeken, met name uit de jaren 1840, zal de discussie misschien verder kunnen brengen. Niettemin is nu al het vermoeden gerechtvaardigd dat het ontstaan van Zwarte Piet 'niet toevallig' was, zoals ook Diana Fräser (1998:139) stelde. De illustratie in de *Timotheus* van 1850 kán daarbij een doorslaggevende rol hebben gespeeld en verklaren waarom de zwarte knecht van Sinterklaas juist in dat jaar ten tonele verschijnt.

Ook al was dat niet het geval, dan bestond er in het Amsterdam van die tijd duidelijk een voedingsbodem om het sinterklaasfeest te veranderen. Het diende zich te weer te stellen tegen de aanval dat het inhoudsloos was, ruw en griezelig voor kinderen. Dit stimuleerde innovatie en creativiteit. Sinterklaas zelf kreeg een deftig gedragspatroon, dat meer aansloot bij burgerlijke maatstaven. Nauw verbonden met de figuur van Sinterklaas bleek 'de zwarte man' en wel drieërlei: als een zwartgemaakte 'klaas' die de huizen bezoekt, als imaginaire kinderschrik en, in de *Struwwelpeter*, als echte zwarte. Het ligt voor de hand dat getracht werd het gedrag van de ongecontroleerde jongens om te buigen, maar mogelijk met behoud in het ritueel van de kleur zwart. Ook 'de zwarte man' als kinderschrik stond ter discussie; tegelijkertijd was er een streven die behouden. Zijn betekenisinhoud was echter onscherp. Mocht die samenvallen met een echte zwarte, dan werd de jeugd voorgehouden zich van deze toch vooral een positief beeld te vormen. Dit nam niet weg dat zelfs voorstanders van afschaffing der slavernij ervan uitgingen dat zwarten een 'goede meester' behoeften en dat zij als dienaar het best op hun plaats waren. In dit complexe geheel van beelden kan bij Schenkman, ongeacht zijn precieze intentie, de beslissende vonk zijn overgeslagen.

Dat door zijn combinatie van Sinterklaas en zijn zwarte knecht vervolgens een beeldvormingsproces op gang kwam waarin negatieve, of beter: negatiever, stereotypen van zwarten zich hechtten aan Zwarte Piet en die zelfs intensiverden (Boer 1994:135, Berends 2000, 2001; vgl. Toll 1974:66-67, Pickering 1986:82,

Tekening van F. van Bommel. Uit: Algemeen Handelsblad 26-11-1938.

85, 87; Ammerlaan 2004:38-42) – zeker als de zwarte knecht vanaf eind jaren 1860 de bestraffende rol overneemt van Sinterklaas (Booy 1995:102, 104, 2003:34, 42) – mag Schenkman zelf niet, of hoogstens indirect, worden verweten (Boer-Dirks 1995:286). Bij hem is in dit opzicht, op z'n minst, ruimte voor twijfel.

Literatuur

Alphabetische naamlijst van boeken (1833-1849) (1858). Amsterdam.

Ammerlaan, R.

2004 'Want al was zijn huid ook zwart, Teêrgevoelig was zijn hart'. *Beeldvorming over zwarten en slavernij in kinderboeken, 1807-1863*. Doctoraalscriptie Vrije Universiteit.

2005 "'Want al was zijn huid ook zwart, Teêrgevoelig was zijn hart". *Beeldvorming over zwarten en slavernij in kinderboeken, 1807-1863*', *OSO. Tijdschrift voor Surinamistiek*, 24, 39-51.

Anon.

1845 'De edele neger', *De Huisvriend* 3 (1845) 93-93.

Arion, F.M.

[1999] 'Een "beau geste"', in: G. Oostindie (ed.), *Het verleden onder ogen. Herdenking van de slavernij*. Den Haag, 19-23.

Bal, M.

2004 'Zwarte Piet's Bal Masqué', in: M.S. Phillips en G. Schochet (red.), *Questions of tradition*. Toronto, 110-151.

Berends, B.

2000 *Zwarte Piet en Witte Klaas. Onderzoek naar beeldvorming in de sinterklaastraditie*. Doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam.

2001 'Zwarte Piet en Witte Klaas. Beeldvorming in de sinterklaastraditie', in: *Roest. Tijdschrift voor geschiedenis en cultuur*, nr. 10, 13-19.

Berg, A. van den

1989 *Van binnen moet je wezen*. Amsterdam.

Blair, J.G.

1996 'Blackface minstrels and Buffalo Bill's Wild West: nineteenth-century entertainment forms as cultural exports', in: J. Dean en J.-P. Gabillet (eds), *European readings of American popular culture*. Westport-Londen, 3-12.

Blakely, A.

1993 *Blacks in the Dutch world. The evolution of racial imagery in a modern society*. Bloomington-Indianapolis.

Boer, E.

1994 'Sint-Nicolaas in het "oude" kinderboek', *Literatuur zonder leeftijd* 8, 123-136.

2003 'Een moortje als versiering. De zwarte page in de Nederlandse schilderkunst', *Spiegel Historiae* 38, 296-301.

Boer-Dirks, E.

1993 'Nieuw licht op Zwarte Piet. Een kunsthistorisch antwoord op de vraag naar de herkomst van Zwarte Piet', *Volkskundig Bulletin* 19, 1-35.

1995 'De Sint Nicolaas van Jan Schenkman', *Ons Amsterdam* 47 282-286.

Booy, F.

1995 'Ziet, hoe Sint Niklaas zijn leven soms waagt'. Op zoek naar de oudste sinterklaasboeken voor kinderen in Nederland, *Jaarboek van het Nederlands genootschap van Bibliofielen* 1994, 93-111.

1999 'December-wintermaand. Sinterklaas als "bijthema" in kinder- en jeugdboeken', *Boekenpost* 7 nr. 44, 4-5.

2003 *Op zoek naar zwarte Piet. Een speurtocht naar de herkomst, de ontwikkeling en de betekenis van de dienaar van Sinterklaas*. Eindhoven.

2007 'Een uniek tijdsdocument: De Sint-Nikolaasavond van P.A. de Génestet', *Boekenpost* 15, nr. 92, 28-29.

Buijnsters P.J. en L. Buijnsters-Smets

2001 *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw*. Zwolle.

Carcenac-Lecomte, C.

'Der Struwelpeter', in: E. François & H. Schulze (eds.), *Deutsche Erinnerungsorte*. III. München, 122-137.

Claudius

1850 *Op reis. Nederlandsch prentenboek voor jongens en meisjes*. 's-Gravenhage.

Cockrell, D.

1997 *Demons of disorder. Early blackface minstrels and their world*. Cambridge.

Daalder, D.L.

1976 [1950] *Wormcruyt met suycker. Historisch-critisch overzicht van de Nederlandse kinderliteratuur*. Schiedam.

Dekker, A.J.

1982 'De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland (ca. 1835-1880)', *Volkskundig Bulletin* 8, 129-179.

Dekker, R.

1995 *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam.

Dekker, T.

1991 'Ausbreitung und Verbürgerlichung der niederländischen Festkultur im 19. und 20. Jahrhundert', in: T. Dekker e.a. (Hg.), *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland*. Münster, 42-56.

De Friesche Robinson Crusoe (1846); of *De lotgevallen van Thomas Havinga en den neger Zabi. Een verhaal tot opwekking van deugdbetrachting en vertrouwen op de goddelijke voorzienigheid*. Een leesboek voor de tweede klasse. Vierde verbeterde druk. Sneek.

De Moeder de Gans der negentiende eeuw. Vertellingen voor de welopgevoede jeugd ([ca. 1850]). Amsterdam.

'De zwarte ziel en de blanke huid. (Ingezonden.)', *Timotheus 2* (1850) 101-149.

Deel, H.F. [= J.Ph.M.]

1953 *Een Haagsch patriciër in den Franschen Tijd. Herinnering aan het voorledene*. Zutphen.

Deursen, A.Th. van

1975 'De Surinaamse negerslaaf in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88, 210-223.

Eberspächer, M.

2002 *Der Weihnachtsmann. Zur Entstehung einer Bildtradition in Aufklärung und Romantik*. Stuttgart.

Eduard en Tony, of de kleine speelgenooten. (ca. 1830). Een onderhoudend leesboekje. Amsterdam: Hendrik Frijlink. (Met dank aan Henk Duijzer.)

Elise

[1850] *Uit verre landen en van nabij. Verhalen voor de jeugd*. Schoonhoven.

Fräser, D.

1998 'Wijsheid in feesten', in: L. Helder en S. Gravenberch (red.), *Sinterklaasje, kom maar binnen zonder knecht*. Berchem, 136-147.

Gaay Fortman, B. de

'Suriname op den drempel van de afschaffing der slavernij', *De West-Indische Gids* 12 (1931) 401-422.

Génestet, P.A. de

1865 *Over kindervoëzy*. Een voorlezing, gehouden te Rotterdam in de Hollandische Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen. Amsterdam.

Gielen, Th.

2002-2003 'De vroege weerklank van Piet de Smeerpoeets. Smeerpoeetsverhalen in Nederland: 1848-1859', *De Boekenwereld* 19, 26-34.

Goettsch, R.

1988 *Het feest in Nederlandstalige tijdschriften 1775-1800. Een onderzoek naar*

DEKKER

opvattingen over feestvieren in het laatste kwart van de achttiende eeuw.
Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.

Gomes, P.D.

2003 *Over 'natuurgenooten' en 'onwillige honden'. Beeldvorming als instrument voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1842-1862.* Amsterdam.

Gouw, J. ter

1871 *De volksvermaken.* Haarlem.

Graaf, Th. de

1886 'Nederland valt reuze mee. Een Duitse boekhandelaar bezoekt ons land in 1851', *De Negentiende Eeuw* 10, 114-125.

Hamelsveld, IJ. van

1791 *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw.* Amsterdam.

Heij, J.J.

1990 'Beeldende kunst en geschiedenis in Nederland, 1840-1990', *Holland* 22, 194-215.

Helsloot, J.

2001 'De opkomst van Sinterklaas als nationaal feest in Nederland. Een schets op grond van twee volkskundevragenlijsten (1943 en 1994) van het Meertens Instituut', in: A. Döring (Hg.), *Faszination Nikolaus. Kult, Brauch und Kommerz.* Essen, 104-139.

2005 'De strijd om Zwarte Piet', in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover (red.), *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000.* Den Haag, 249-271, 398-402.

2005/6 'Sich verkleiden in der niederländischen Festkultur. Der Fall des "Zwarte Piet"', *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde*, 36, 137-153.

Hendrik Groothuis (1825) of de rampspoedige gevolgen van speelzucht en losbandigheid. Een verhaal voor kinderen der mannelijke sekse van acht tot twaalf jaren. Amsterdam. (Met dank aan M. Mathijssen-Verkooijen).

Hengel, W.A. van

1831 *Sint-Nikolaas en het Sint-Nikolaasfeest.* Leiden.

Jager, J. de

2001 *Rituelen. Nieuwe en oude gebruiken in Nederland.* Utrecht.

Janse, M.

2007 *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880.* Amsterdam.

Janssen, L.

1993 *Nicolaas, de duivel en de doden. Opstellen over volkscultuur.* Baarn.

- Jansz, U.
 2003 'Hartstocht en opgewondenheid. Kamerdebatten over mensenrechten in de koloniën rond 1850', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, 47-56.
- Kempfen, M. van
 1999 'De West tussen Romantiek en realisme', in: K.D. Beekman e.a. (ed.), *De as van de Romantiek. Opstellen aangeboden bij het afscheid van Willem van den Berg*. Amsterdam, 114-128.
 2002 'De fondantlaag van de Romantiek. Vier teksten over slavernij in Suriname', *Spiegel der Letteren* 44, 63-83.
- Kolfin, E.
 1997 *Van de slavenzweep en de muze. Twee eeuwen verbeelding van slavernij in Suriname*. Leiden.
- Könneker, M.-L.
 1977 *Dr. Heinrich Hoffmanns "Struwwelpeter". Untersuchungen zur Entstehungs- und Funktionsgeschichte eines bürgerlichen Bilderbuchs*. Stuttgart.
- Koolhaas, E. en S. de Vries
 1992 'Terug naar een roemrijk verleden. De zeventiende-eeuwse schilderkunst als voorbeeld voor de negentiende eeuw', in: F. Grijzenhout en H. van Veen (ed.), *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd*. Nijmegen-Heerlen, 107-138.
- Korff, G.
 1995 'Hase & Co. Zehn Annotationen zur niederen Mythologie des Bürgertums', in: U. Gyr (Hg.), *Soll und Haben. Alltag und Lebensformen bürgerlicher Kultur*. Zürich, 77-95.
 1997 'Antisymbolik und Symbolanalytik in der Volkskunde', in: R.W. Brednich en H. Schmitt (Hg.), *Symbole. Zur Bedeutung der Zeichen in der Kultur*. 30. Deutscher Volkskundekongress in Karlsruhe vom 25. bis 29. September 1995. Münster (enz.), 11-30.
- Kuitenbrouwer, M.
 1989 'Afwijking en tolerantie bij slavenhandel en negerslaverij, 1600-1863', in: M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*. Hilversum. 211-235.
- Leer, M. van
 1995 *Geven rond Sinterklaas. Een ritueel als spiegel van veranderende relaties*. Amsterdam.

- Liefde, J. de
1852 *Tien voorlezingen voor het volk over eenige onderwerpen uit de algemeene geschiedenis*. Utrecht.
- Martin, M.H.
1998 "'Hey, who's the kid under the green umbrella?'" Re-evaluating the Black-a-moor and Little Black Sambo', *The Lion and the Unicorn* 22, 147-162.
- Mensinga, J.A.
1852 'Het St. Nicolaasfeest', *Het Leeskabinet*, IV, 193-202.
- Möhrle, Christoph
1840 *Honderd kleine verhalen voor kinderen door* -. Uit het Hoogduitsch. Amsterdam: H. Höveker. (Met dank aan H. Duijzer.)
- Nederveen Pieterse, J.
1990 *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarte in de westerse populaire cultuur*. Amsterdam-Den Haag.
1998 'Mirakels multiculturalisme: Zwarte Piet revisited', in: L. Helder en S. Gravenberch (red.), *Sinterklaasje, kom maar binnen zonder knecht*. Berchem, 27-44.
- Niermeyer, A.
1840 *Verhandeling over het booze wezen in het bijgeloof onzer natie. Een bijdrage tot de kennis onzer voorvaderlijke mythologie*. Rotterdam.
- Nijkeuter, H.
2001 *De 'pen gewijd aan Drenthe's dierbren grond'. Literaire bedrijvigheid in de Olde Lantschap, 1816-1956*. Proefschrift RU Groningen.
Oorsprong en geschiedenis van den Sint Nicolaas-avond (1851). [Amsterdam].
- Oostindie, G.J. en E. Maduro
1986 *In het land van de overheerser. II. Antillianen en Surinamers in Nederland 1634/1667-1954*. Dordrecht.
- Oostindie, G.
1998 *Het paradijs overzee. De 'Nederlandse' Caraïben en Nederland*. Amsterdam.
- Paasman, A.N.
1984 *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting*. [Leiden.]
- Paasman, B.
1987 'Mens of dier? Beeldvorming over negers in de tijd voor de rassentheorieën', in: Anne Frank Stichting, *Vreemd gespuis*. Amsterdam, 92-107.
- Pickering, M.
1986 'White skin, black masks: "Nigger" minstrelsy in Victorian England', in: J.S. Bratton (ed.), *Music Hall. Performance and style*. Milton Keynes-Philadelphia, 70-91.

- Rietveld-van Wingerden, M.
 1984 *Gedenk aan wven Schepper*. 's-Gravenhage.
 1997 'De predikant als kinderboekenschrijver', *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800* 5, 183-205.
- Roodenburg, H.
 2000 'Ideologie en volkscultuur: het internationale debat', in: T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen, 66-109.
- Rooijakkers, G.
 1994 *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*. Nijmegen.
 2000 'Vieren en markeren. Feest en ritueel', in: T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen, 173-200.
 2001 *Volkskunde. De rituelen van het dagelijks leven*. Utrecht.
- Rosema, W.
 1988 *Ontwikkelingen in het sinterklaasfeest. Het Sint Nikolaasfeest in de stedelijke cultuur in de 19e eeuw en het 'Sunneklaasfeest' in Hollum (Ameland) in de 20e eeuw*. Doctoraalscriptie Culturele Antropologie RU Leiden.
- Rijkens, R.G.
 1849 *De beminnelijke Gerrit, (het broertje van Frederika en Albertus)*. Groningen.
- Schaick, C. van
 1849 *Sint Nikolaas-vertellingen voor de jeugd*. Schiedam.
- Scheffelaar Klots-Roorda van Eysinga, J.
 [1851] *Lettergeschenk aan de jeugd*. Amsterdam.
- Schenkman, J.
 [z.j.] *Verzameling van luimige voordrachten, snaaksche dicht- en prozastukjes, ten dienste van vroolijke vriendenkringen, bruiloften enz.* Rotterdam.
 1850a *Sint Nicolaas schenkt ieder wat. Boertig dichtstukje*. Amsterdam.
 [1850]b *St. Nikolaas en zijn knecht*. Amsterdam.
 1863 *Humoristische voorlezingen in proza en poëzy*. Amsterdam.
- Schmid, Chr. Von
 1850 'De jonge Neger', *Hollandsch Penning-Magazijn voor de Jeugd*, 360.
- Siwpersad, J.P.
 1979 *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij (1833 - 1863)*. Groningen.
- Staring, A.C.W.
 1827 *Nieuwe gedichten*. 's-Gravenhage.

Teenstra, M.D.

1853 *De kinderwereld. Ernst en luim.* Groningen.

Toll, R.C.

1974 *Blacking up. The minstrel show in nineteenth-century America.* New York.

Uhl, F.

1966 *De wereld in een kinderhand. Spel & speelgoed uit vroeger eeuwen.* Utrecht.

Vrankrijker, A.C.J. de

1962 *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland.* Assen.

Waaldijk, E.Th.

1959 *Die Rolle der niederländischen Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den westindischen Kolonien.* Münster.

Walvin, J.

1979 *Black and white. The Negro and English society 1555-1945.* Londen.

Westendorp, N.

1830 *Verhandeling over de vraag: eene beknopte voordragt van de Noordsche Mythologie* [enz.]. In: *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden.* II. Dordrecht, 1-590.

Zwaagdijk, M.

1951 'Sinterklaas vóór honderd jaar', *De Speelwagen* 6, 261-264.